

Avhandlingsrecensioner/
Dissertation Reviews

Det skyddade samhället

Peter Bennesved: *Sheltered society. Civilian air raid shelters in Sweden – from idea to materiality, 1918–1940 and beyond*. Malmö: Universus Academic Press, 2020. 439 s. ISBN 9789187439643, inb.

I Peter Bennesveds avhandling analyseras den svenska debatten om civila skyddsrum under mellankrigstiden. Ämnet är kongenialt. För det som i dag är utrymmen som vi främst tänker på som en förvaringsplats för konsumtionssamhällets överskottsmaterial var på 1930-talet en i högsta grad omstridd tanke med idéhistoriska rötter både i ryska revolutionen 1917 och funktionalismens genombrott på Stockholmsutställningen 1930. Att sedan Sverige tillhör ett av de länder i världen med störst skyddsrumskapacitet i relation till folkmängd gör bara ämnet än mer intressant. I Bennesveds avhandling kan man lära sig att det i dag rör sig om cirka 65 000 skyddsrum med plats för sammanlagt cirka 6,3 miljoner människor motsvarande ungefär sjuttio procent av befolkningen (23). Tillsammans bildar alla dessa skyddsrum och deras institutionella stödsystem ett underjordiskt tekniskt landskap som bara syns genom de karaktäristiska skyddsrumsskyltarna – orange kvadrat med blå triangel – lite varstans i våra tätorter.

Forskningsfrågan är enkel: Vilka omständigheter ledde till att Sverige blev så skyddsrumstätt och vilka var konsekvenserna (28)? För att angripa problemet tar Bennesved som utgångspunkt insikten att det här handlar om en teknik, mer specifikt ett sociotekniskt system av det slag som den amerikanske teknikhistorikern Thomas P. Hughes lanserat. Här är teknik och kulturella förhållanden så intimt sammanbundna att de inte kan separeras. För att förstå utformningen av en viss teknik krävs analyser av materiella och ekonomiska sammanhang lika mycket som sociala och institutionella. En konsekvens är ett systemperspektiv på teknik. Med en sådan ansats följer också vissa föreställningar om tekniköverföring, teknisk stil, systembyggare och det sociotekniska systemets tröghet (69). Av dessa är det egentligen bara de två sistnämnda som Bennesved använder sig av analytiskt.

En annan utgångspunkt är metodologisk och utgår från den nederländske innovationsforskaren Frank Geels tankar om hur radikala eller omvälvande innovationer börjar användas inom ett speciellt avgränsat sammanhang, en nisch, och därifrån kan tas upp i en bredare kontext, en socioteknisk regim, som inbegriper institutioner som marknader, kulturella symboler, utbild-

ningssystem med mera. Vissa tekniker blir så etablerade att de kan sägas ingå i ett tekniskt landskap där de betraktas som självklara och oundgängliga. Socioteknisk förändring sker när tillstånden på de olika nivåerna nisch, regim och landskap samspelar på ett sätt som möjliggör övergångar. Med hjälp av Geels modell vill Bennesved identifiera hur de civila skyddsrummen som teknik betraktat kunde etableras i en nisch för att mot slutet av 1930-talet realiserar i en regim och till slut efter andra världskriget bli en del av ett svenskt sociotekniskt landskap.

I en utomordentlig forskningslägesbeskrivning klargörs hur Bennesved tänker sig att hans bidrag är nydanande. Det handlar om att överbygga tre olika uppdelningar inom den forskning som hittills bedrivits inom området. För det första vill Bennesved överbygga uppdelningen som uppstått mellan svensk civilförvarshistoria å ena sidan samt militärhistoria och politisk historia å den andra, framför allt inom de stora forskningsprogrammen ”Sverige under andra världskriget”, ”Sverige under kalla kriget” och ”Försvaret under kalla kriget”. Mot bakgrund av att civilförvarsinstitutionen inte utsattes för något tydligt historiskt brott 1945 vill han för det andra överbygga den kronologiska skiljelinje som andra världskriget utgör för civilförvarshistoria under mellankrigstiden och det kalla kriget. Svenskt civilförvar under 1950- och 1960-talen kan inte förstås utan studier av de formativa skeendena under 1920- och 1930-talen. För det tredje vill han överbygga en mer allmän gränsdragning mellan militära och civila sammanhang, inte minst är civilförvaret en företeelse som skapar möjligheter att ge mer integrativa perspektiv i det avseendet.

I ett bakgrundskapitel ges förutsättningarna för det civila luftskyddet, bestående av bland annat bunkrar och fort för militärt skydd mot fiendeeld. När nya militärdoktriner utvecklades efter första världskriget kom också civilbefolkningens skydd i fokus. För det första handlade det om erfarenheter av totalkrig som innebar att ett lands hela produktionsapparat mobiliserades i krigsansträngningarna med följden att civilbefolkningen blev en resurs som måste skyddas. Om skyddet av hemmafronten inte var tillräckligt kunde folkliga protester bli avgörande som det hade varit både för Rysslands utträde ur första världskriget efter revolutionen och för Tysklands senare nederlag. Det civila luftskyddet blev här ett sätt att stärka befolkningens motståndsvilja mot attacker. För det andra handlade det om att utveckla ett motmedel mot en ny krigsstrategi där flygvapnet i tidiga luftanfall skulle slå ut fienden.

Ett viktigt inslag i svensk försvarsdebatt under 1900-talets första decennium var Föreningen för Stockholms fasta försvar som bildades 1902 för att främja ett invasionförsvar vid gränserna snarare än ett centralförsvar. Det gällde i synnerhet huvudstaden. Bennesved kallar föreningen för en nisch där tankar på civilförvar kunde utvecklas under mellankrigstiden och

fokuserar här på tre debattörer med militär bakgrund. Hugo Jungstedt lyfte fram civilbefolkningens betydelse för krigsansträngningar och därmed vikten av att planera för att skydda den, inte minst mot bombflyg. Mot slutet av 1920-talet började Emil Fevrell argumentera för hur civilskydd mer konkret kunde organiseras, i synnerhet civilt luftskydd. Under 1930-talet framstod sedan Kjell Magnell som något av en systembyggare som kunde skapa institutionella förutsättningar för det civila luftskyddet i Sverige som mot decenniets slut gick från nisch till socioteknisk regim. Det handlade bland annat om krav på starkare byggnadskonstruktioner – armerad betong blev samtidigt ett vanligare byggnadsmaterial – och skyddsrum. Till det kom stadsplaneringsåtgärder, som att skilja bostadsområden från mer utsatta fabriksområden samt att distribuera städerna mer med hjälp av parker och grönområden.

Intresset för civilförsvaret och luftskyddet bars upp av olika grupperingar. Förutom Föreningen för Stockholms fasta försvar engagerades också Svenska Röda Korset som inrättade en gassjukvårdskommitté 1934 som tre år senare blev luftskyddskommittén. Det fanns också en militär falang runt *Ny militär tidskrift*. Tillsammans kunde dessa grupper sprida information om luftskydd och debattera frågan, skapa nätverk för nyckelpersoner samt bidra till att bygga upp infrastruktur genom insamlingar och andra insatser.

Parallellt med att dessa grupperingar formerades under 1920- och 1930-talen blev socialdemokratin en allt viktigare politisk maktfaktor. Grundläggande för försvarspolitikerna blev ett beslut 1925 om att minska försvarskostnaderna, något som orsakade debatt. Som en motreaktion förekom paramilitär kårbildning som ibland gick under beteckningen luftskyddsorganisationer. Med skotten i Ådalen i början av 1930-talet följde en hotande militarisering från både vänster och höger. För att gjuta olja på vågorna infördes ett förbud mot beväpnade och uniformerade privata kårer. Händelseutvecklingen främjade också ett politiskt intresse för att ta civila krafter snarare än militära i anspråk när det var möjligt.

Under 1930-talet genomfördes en rad utredningar om luftskyddet eller som inverdade på det. Luftförsvarsutredningen arbetade från våren 1928 och kom med ett betänkande i december 1931 (SOU 1932:3) som framför allt utgick från ett militärt betingat luftskydd med luftvärnseld och flygförsvaret, något som gick på tvärs mot politiska intressen att organisera ett civilt luftförsvaret. Utredningen desavouerades effektivt genom att en annan utredning, den så kallade åkermanska, både hann tillsättas och presentera ett slutbetänkande i maj 1930 (SOU 1930:12). Den arbetade med ett bredare uppdrag som gick ut på att rationalisera försvaret i ljuset av sparbeslutet 1925. Men resultatet blev hårt kritiserat, inte minst från progressiva krafter inom försvaret runt *Ny militär tidskrift* som hellre såg större satsningar på motoriserade förband och på det nyigen inrättade flygvapnet. Resultatet av

motsättningarna inom det svenska försvaret – där man tycks ha varit mer intresserad av att bekämpa varandra än att identifiera en gemensam yttre fiende – blev en större försvarskommission 1930 som fem år senare lade fram ett omfattande betänkande i sex delar. Den gav nytt ljud i skällan och ledde till en rejäl höjning av försvarsanslagen 1936, hela 25 procent, samtidigt som försvaret skulle moderniseras och armén skars ner. Flygvapnets resurser mer än fördubblades.

I och med 1936 års försvarsbeslut blev det möjligt att arbeta vidare med ett luftskydd för civilbefolkningen. På våren 1936 tillsattes åter en utredning, civila luftskyddsutredningen, med bland andra Kjell Magnell som rådgivande expert. Den presenterade sitt betänkande i december samma år som innebar att det skulle skapas en civil myndighet, Luftskyddsinspektionen. Stadsplaneringen skulle ta hänsyn till civilbefolkningens skydd och vid nybyggnationer skulle tillgång till skyddsrum tillgodoses, allt enligt de förslag som Magnell gav luft åt offentligt parallellt med utredningens arbete och som passade socialdemokratisk bostads- och socialpolitik som hand i handske. I och med att utredningens förslag låg till grund för två propositioner som stöddes av riksdagen 1937 kan det civila luftskyddet med hjälp av systembyggare som Magnell och andra sägas ha tagit steget fullt ut från en nisch till en socioteknisk regim. Nu inrättades organisationer och institutioner som garanterade att det civila luftskyddet realiserades från 1938.

För att kunna bygga skyddsrum och byggnader som bättre kunde motstå bombflyg engagerade sig ingenjörerna. Svenska Teknologföreningen blev en nod för att bygga upp teknisk kunskap om hur skyddsrum bäst utformades. Samtidigt innebar det att ingenjörerna tillskansade sig ett problemformuleringsprivilegium inom området. I kampanjen för ett stärkt civilt luftskydd ingick flera komponenter: en rullande utställning 1938 som fick plats i fyra järnvägsagnar, en i ingenjörskretsar närmast rituell kontrovers som fördes i dagspress, *Teknisk tidskrift* och *Byggmästaren* 1939–1940 samt en inbjuden tysk expert i Stockholm i april 1936. Genom dessa insatser menar Bennesved att skyddsrumfrågan primärt blev en teknisk fråga att hanteras av ingenjörer under parollen byggnadstekniskt luftskydd. Material, utformning, slussar och luftströmmar var viktigare än möjligheter till social samvaro, psykologiskt stöd eller andra aspekter. På så sätt upptogs skyddsrumfrågan i en specifikt ingenjörsmässig regim.

1930-talet var ett decennium som också såg luftskyddsfrågan aktualiseras i dagspressen av flera olika skribenter. Bennesved har valt ut tre kvinnliga författare och journalister för att spegla frågan: Elin Wägner, Barbro Alving och Gerd Ribbing. Av dessa stod Wägner för en mer utpräglad feministisk ståndpunkt som innebar motstånd mot att krigshotet fick till följd att kvinnor och barn, som var kvar i tätorter medan män var inkallade, skulle tvingas ner i skyddsrum under jord. I stället för att ordna luftskydd för civila

som innebar en militarisering av samhällslivet borde man enligt Wägner inrikta sig på fredsbevarande insatser. Hon kopplade också krigshotet till den vikande nativiteten i Sverige, något som uppmärksammats i makarna Myrdals *Kris i befolkningsfrågan* 1934. Annorlunda var det med Alving. I hennes vardagsnära reportage från spanska inbördeskriget kunde tillvaron i skyddsrummen vara skräckfylld och samtidigt en ond nödvändighet. Även Ribbing rapporterade från spanska inbördeskriget och överförde dessutom sina erfarenheter till Stockholmsmiljöer där intrycket kunde bli en aning ljusare än det som Alving rapporterade.

Det råder knappast någon tvekan om att spanska inbördeskriget höjde intresset för civilt luftskydd i dagspressen. Rapporteringen därifrån innebar också att kritiken mot luftskyddsinsatser, exempelvis av det slag som Wägner stod för, tystnade. Under 1930-talet hade diskussionerna om civilt luftskydd gått från en idé som fördes fram av några få entusiaster i begränsade sammanhang till att ha blivit en reglerad statspolitik med en egen myndighet och lagstiftning. Från 1938 blev skyddsrum krav vid nybyggnation och från andra världskriget utgjorde byggnadstekniskt luftskydd en självklar del i ett tekniskt landskap. Guldåldern var från 1950-talet till mitten av 1970-talet då Sverige övergav ett krigsscenario som innebar planering för främmande angrepp med kärnvapen.

Bennesveds avhandling är ambitiös och uppslagsrik med en analytisk skärpa som tydliggör den studerade processens steg och delar. Faktiskt handlar det här om en kombination av ett empiriskt hästjobb med ett stort och varierande källmaterial i en väl avpassad analytisk ram. Texten hade dock mått bra av en extra korrekturläsning. Här finns några felstavade namn, en del notreferenser som hamnat snett, hänvisningar till illustrationer och textstycken som blivit fel och en del inkonsekvenser vad gäller citatöversättningar och referenser. Trots att utredningsbetänkanden är en viktig källa har inte riksdagsdebatterna som följde på propositionerna (som saknas i källförteckningen) undersökts.

Även dispositionen kan diskuteras. Delvis speglar kapitelindelningen olika typer av källmaterial, något som inneburit en del upprepningar av olika företeelser som tågutställningen 1938, Föreningen för Stockholms fasta försvar eller bostadspolitiken och funktionalismen. Ett alternativ hade varit att låta dispositionen närmare spegla de analytiska kategorierna nisch, regim och landskap även om det skulle leda till andra problem.

Ett tekniskt landskap som behandlas ganska ingående är bostadsbyggarboomen i Stockholm under 1930-talet, dessutom på två ställen. Men det som inte framkommer förrän i slutet av avhandlingen (384, 389) är att dessa projekt trots alla goda materialmässiga och arkitektoniska förutsättningar inte ledde till några permanenta civila skyddsrum. Kanske berodde det på att man inte kunde bära kostnaderna, många av dessa bostadsprojekt bygg-

des med hjälp av förmånliga statliga lån till allmännyttiga bostadsföretag som kontrollerades av kommuner och under 1930-talet var skatteintäkterna som andel av bruttonationalprodukten inte särskilt imponerande. Sådana förhållanden hade kunnat spela en ännu större roll i analysen av 1930-talets bostadsbyggande som ett tekniskt landskap. Staten hade många goda föresatser och skyddsrum byggdes först när försvaret fått sitt.

När det gäller akribi har jag redan kommenterat en del detaljer. Större frågor handlar om hur källmaterialet hanterats. Här har jag särskilt kontrollerat en specifik debatt om byggnadstekniskt luftskydd som fördes i *Teknisk tidskrift* och dagspress från december 1939 till sommaren 1940 (299–312). Dispyten handlade bland annat om huruvida man bör stötta tegelvalv i källare som används som skyddsrum och hur det i så fall bäst görs. På ena sidan i debatten fanns en professor i byggnadsteknik på Chalmers, Hjalmar Granholm, och hans vapendragare Nils Royen, byrådirektör på Kungl. Byggnadsstyrelsen. Deras avslutande inlägg i augusti 1940 karaktäriserar Bennesved som "mainly a very narrow discussion on the function and structure of vaults and different forms of dynamic stress on them." (310)

Kärnan i kritiken handlade om att Granholms och Royens måltavla John-Erik Ekström, som var assistent i byggnadsstatik vid KTH med egen ingenjörfirma, gjort ett tvivelaktigt antagande i sina beräkningar, nämligen att tilläggslasten på ett tegelvalv i ett skyddsrum belastades jämnt vid ett husras. I så fall visade hans uträkningar att stöttor knappast var någon hjälp. Men praktikerna Granholm och Royen menade att huvuddelen av tilläggsbelastningen fördelades ojämnt och att den större delen snarare hamnade högst på valvet. Deras försök, som illustrerades med suggestiva bilder, visade alltså att stöttor gjorde avsevärd skillnad för tegelvalvets förmåga att motstå tilläggsbelastning. Motsättningen stod mellan två statsanställda praktiker, som byggde sina förslag på försök snarare än på beräkningar som Ekström, vilken enligt sin biografi i *Svenskt biografiskt lexikon* dessutom hade "avsevärt ekonomiskt bidrag" från tegelindustrin. (Samma artikel gör också gällande att Ekström ändrade uppfattning i frågan om murade tegelvalvs motståndskraft.) Vad det tycks ha handlat om var att statligt anställda traditionalister propagerade för nyttan av att stötta upp gamla tegelvalv, medan en ung och framåtsträvande frifräsare med tegelindustrin i ryggen hävdade att det var onödigt. Jag tror alltså att det går att härleda mer ur skyddsrumskontroversen än Bennesved gör.

En annan omständighet som Bennesved tar upp och diskuterar ganska ingående är det spanska inbördeskriget, som tveklöst inverkade stort på idén om behovet av civila skyddsrum. Detta inte minst genom den krigsrapportering som Alving och Ribbing bistod med. Men det är en sak som inte riktigt stämmer. När det spanska inbördeskriget bröt ut sommaren 1936 hade den civila luftskyddsutredningen redan börjat arbeta.

I stället finns en annan tilldragelse, mycket mindre känd, som kan ha haft en minst lika stor betydelse för att utredningen kom till, nämligen bombningen av den svenska abessinienambulansen den 30 december 1935 som inte alls nämns i avhandlingen. Bakgrunden var det italiensk-abessinska kriget som bröt ut på hösten 1935. Utifrån de omfattande svenska missionärstraditionerna i Etiopien fanns starka band mellan länderna och när Internationella Röda Korset efterfrågade en hjälpinsats kom den svenska organisationen snabbt till undsättning. En ambulansexpedition sattes samman med fem sjukvårdsutrustade Volvolastbilar och ett fältsjukhus. Bland 400 frivilliga valdes tolv svenska män ut – officerare, läkare och sjukvårdare – för att skickas ner tillsammans med utrustningen. Pressen följde förberedelserna och resan ner genom Europa till krigsskådeplatsen.

När så småningom fältsjukhusets tältpinnar var nerslagna och hjälpinsatsen börjat göra nytta bombade italienskt stridsflyg ambulansen med flera skadade svenskar som följd. Sjukvårdaren Gunnar Lundström omkom i bombningen. Detta ska ha varit första gången en Röda kors-insats anfallits i strid med en Genèvekonvention. Händelsen och det faktum att en svensk civilist dödats i en flygbombattack gjorde stort avtryck i svensk media på nyåret 1935 och det är inte omöjligt att den också ökade aktualiteten i krav på ett utbyggt civilt luftskydd i Sverige. Detta bara veckor innan den civila luftskyddsutredningen tillsattes på våren 1936.

Sammantaget går det alltså att konstatera att en del av analyserna i Bennesveds avhandling hade kunnat vara ännu djupare samtidigt som det också finns en del händelsealternativ att fundera över. Samtidigt är det en ganska väntad effekt när ett så omfattande empiriskt material behandlas inom ramen för en doktorsavhandling. Efter ett antal år uppstår helt enkelt utmattningsfenomen som innebär att de sista stenarna måste lämnas halvvända. Kanske gäller det också avhandlingens fokus på mellankrigstiden. I det avslutande kapitlet dras trådarna framåt till det kalla kriget då den verkliga skyddsrumboomen tar vid i Sverige. Det är egentligen först nu som idéerna övergår i materialitet.

Bennesveds avhandling är en brett anlagd kontextuell historia över de överväganden och omständigheter som under mellankrigstiden låg till grund för de kalla-krigsskyddsrum som så effektivt kommit att internaliseras i svenska medvetanden. Det handlar om en idéhistoria som ifrågasätter det självklara genom att följa trådarna bakåt i tiden, oavsett om de leder till nya arkitektoniska stilideal grundade i armerad betong eller till en journalistik som lyfter fram det vardagligt självupplevda. Det blir inte sämre av att allt är väl förpackat i en analysram som lyfter fram de viktigaste aspekterna av processen. Tvärtom blir det riktigt bra idéhistoria.

Thomas Kaiserfeld

Lunds universitet

Till marknadsorganiseringens idéhistoria

Jesper Meijling: *Marknadisering. En idé och dess former inom sjukvård och järnväg 1970–2000*. Stockholm: KTH, 2020. 327 s. ISBN 9789178737, hft.

Under det senaste halvsekleket och särskilt tydligt sedan 1990-talet har den ena offentliga verksamheten efter den andra omorganiserats utifrån marknadsprinciper. Inom elkraftproduktionen bolagiserades Vattenfall 1990. Kort tid därefter ombildades Domänverket till aktiebolag. Televerket blev Telia 1993 och Postverket blev Posten AB 1994. Inom skolans värld genomfördes en omfattande kommunalisering, åtföljd av införandet av elevpeng, skolval och etableringsrätt för privata friskolor. Det högre utbildningssystemet har administrativt reformerats i omgångar med nya resursfördelningsprinciper utifrån studentpeng och helårsprestationer samt införandet av nya företagsliknande linjestyrningsmodeller. På de kommunala och regionala nivåerna har tendenserna varit likartade – och ibland ännu tydligare. Återkommande är också argumentet att en ökad konkurrens förväntas bidra till förbättrad effektivitet, kvalitet och ibland även avkastning.

Kärt barn har många namn. Ibland har denna trend mot marknadsliknande organiseringsprinciper benämnts privatisering eller avreglering, andra gånger bolagisering eller företagifiering. Mönstret är långt ifrån unikt för Sverige, även om den svenska marknadsanpassningen tillhör det dussintal länder – däribland USA, Storbritannien, Kanada, Frankrike och Nya Zeeland – där utvecklingen drivits längst. Internationellt har denna rörelse karakteriserats i termer av en nyliberal reformvåg, personifierad av Ronald Reagan och Margaret Thatcher som förgrundsgestalter, eller med Christophers Hood's (1991) numera etablerade begrepp *new public management* (NPM).

Jesper Meijling har i sin avhandling i historiska studier av teknik, vetenskap och miljö, framlagd vid KTH, valt att benämna detta fenomen ”marknadisering”, vilket definieras som ”processen att göra verksamheter som inte tidigare var marknadsorganiserade eller marknadsstyrda mer marknadsliknande” (9). Det författaren vill göra i sin avhandling är, som titeln anger, att studera marknadiseringen dels som en idé, dels hur denna kom till uttryck inom verksamhetsområdena sjukvård och järnväg i Sverige under perioden 1970–2000. Mer specifikt anges avhandlingens syfte vara ”att studera och analysera sådana förlopp [...] i avgränsade situationer för att ge konkreta beskrivningar och bilder av hur marknadisering har gått till, framför allt i ett initialt och förslagsmässigt skede” (26). Frågor som behandlas är, för det första, ”hur marknadisering genomförts på en konceptuell nivå”, för det andra och mer specifikt, hur idén fångades upp av vissa aktörer och ”översattes” till svenska förhållanden och förutsättningar i form av vissa givna

förespråkade metoder och tekniker samt, för det tredje, vilka ”de mer konkreta och mer eller mindre direkta följderna” blev (27–28).

Teoretiskt och perspektivmässigt inplacerar författaren sin studie inom det mångvetenskapliga fältet vetenskaps- och teknikstudier (STS) och mer specifikt i skärningspunkten mellan idéhistoria, teknikhistoria, ekonomisk doktrinhistoria och aktör-nätverksteori (ANT). Kännetecknande är att viktiga referenser utgörs av Philip Mirowski och Michel Callon, men även av svenska kunskapssociologiskt och organisationsteoretiskt orienterade forskare som Agneta Hugemark och Barbara Czarniawska. Flera av studiens nyckelbegrepp är också hämtade från eller inspirerade av dessa forskningsområden: ”marketization” (Callon), ”översättning” (Callon) och ”infusion” (Czarniawska & Joerges), även om det är lite oklarare med härkomsten av de likaledes centrala begreppen ”terräng” och ”komponent”.

Utifrån det nämnda perspektivet både ansluter sig studien till och skiljer sig från den befintliga svenska organisationsforskning som behandlat marknadsanpassningen av offentliga verksamheter. Bland annat markerar författaren en åtskillnad gentemot Nils Brunssons förståelse av marknadsiering som ett spridningsfenomen, där Meijling alltså är mer intresserad av den process varigenom specifika verksamhetsområden blir allt mer marknadslika. Av liknande skäl motiveras valet att undvika de mer etablerade begreppen *new public management* och *nyliberalism* med att det förstnämnda tenderar att överbetona frågor om styrning och utfall, medan det senare enligt Meijling dras med svårhanterliga ideologiska konnotationer. Mer konkret innebär detta att författaren utifrån sitt ANT-inspirerade angreppssätt särskilt intresserar sig för, vad han träffande beskriver som, ”mötet mellan idé, terräng och översättare” (109), det vill säga hur enskilda aktörer (översättare) anpassade marknadsieringsidén (idé) till ett konkret verksamhetsområdes förutsättningar (terräng) vid givna tidpunkter, i det här fallet den svenska sjukvården under 1970- och 1980-talen och det svenska järnvägssystemet under 1990-talet, och utvecklade specifika tekniska organisationslösningar eller ”komponenter” vilka kom att fungera som innovationer av betydelse för verksamheternas fortsatta marknadsiering.

Empiriskt och metodmässigt innebär detta i fallet med sjukvården att nationalekonomen Ingemar Ståhl identifieras som en sådan central aktör. Här uppmärksammas särskilt Ståhls delvis opublicerade sjukvårdekonomiska texter. I delstudien om järnvägen ställs på motsvarande sätt nationalekonom Jan-Eric Nilsson och dennes idéarbete i några till synes anspråkslösa rapporter och utredningar i förgrunden. I båda fallen deklarerar Meijling att han medvetet valt att undvika ett ”exogent” betraktelsesätt som överbetonar juridiska och politiska aspekter (230).

Avhandlingens undersökningsdesign är uppbyggd kring tre delstudier av olika karaktär och längd samt med skilda kronologiska tyngdpunkter. Den

första delstudien betecknas som en ”idéstudie”, begränsar sig till 30 sidor och syftar till att belysa marknadsideringsidéns tidiga internationella konceptualisering under efterkrigstiden. Den andra betydligt längre delstudien utgör avhandlingens ”huvudstudie”, omfattar 115 sidor och behandlar sjukvårdsområdet under 1970-talet, men inkluderar även framåtblickar mot sjukvårdens omorganisering särskilt i Stockholm fram till våra dagar med Nya Karolinskas invigning 2016. Den tredje och sista delstudien, vilken betecknas som en ”fortsättningsstudie”, uppgår till knappa 50 sidor och förflyttar fokus mot järnvägen under 1990-talet.

Den första delstudien uppmärksammar således marknadsideringsidéns tidiga internationella konceptualisering. Idéstudien har flera viktiga analytiska förtjänster. Med stöd av bland andra Daniel Stedman Jones och Philip Mirowski tecknas en bredare idéhistorisk bakgrund vilken inkluderar ekonomer som Friedrich von Hayek, Milton Friedman, James Buchanan och Gary Becker samt deras kopplingar till Chicagoskolan och framför allt det lösligare och mer informellt nätverksbaserade så kallade Mont Pelerin-sällskapets betydelse samt hur detta, med Mirowski, låter sig förstås som ett tankekollektiv med en tankestil. Meijling poängterar här särskilt Buchanan och public choice-skolans idégivande betydelse för det svenska sammanhanget. En annan analytisk förtjänst ligger i urskiljandet av marknadsideringstänkandets tre kännetecknande drag. Dessa benämns i tur och ordning: ”antagonism”, som avser förespråkarnas vana att argumentera för sina egna idéer i termer av kontrasterande hotbilder; ”metodologisk individualism”, som syftar på tendensen att alltid utgå från ett ekonomiskt mikroperspektiv och den enskilda individens intressen och behov, det vill säga i linje med den i ekonomiska sammanhang ofta postulerade uppfattningen om människan som en *homo economicus*; ”analogism”, som avser synsättet att i princip allt låter sig liknas vid och förstås i termer av en potentiell marknad – och att realiserandet av en sådan i så fall skulle vara till det bättre (97).

I avhandlingens ”huvudstudie” får vi sedan följa hur dessa mer generella marknadsideringsidéer togs emot i Sverige under 1970-talets mitt, mer specifikt inom det då unga sjukvårdsekonomiska området och genom Ingemar Ståhls skrivelser och bidrag. Inledningsvis kommenteras Ståhls säregna profil som forskare och opinionsbildare vilken resulterade i förvånansvärt få internationella publikationer men desto fler föredrag, utredningar och rapporter. Den empiriska kärnan, vilken utgör en viktig del av avhandlingens empiriska ryggrad, utgörs här av 30-talet texter med sjukvårdsekonomisk inriktning i Ståhls privata manuskriptsamling. Enligt författaren låter sig de spridda manuskripten förstås ”som en lång text” vilken återspeglar Ståhls idéutveckling på området över tid (141). Analytiskt belyser studien hur Ståhl ”översätter” de internationella marknadsideringsidéerna till det svenska sjukvårdssammanhanget och därvidlag urskiljer öppningar för marknads-

ekonomisk "infusion" i den befintliga "terrängen" och sedan utformar specifika marknadsiserings-"komponenter". I Ståhls fall bestod, enligt Meijling, den enskilt viktigaste innovationen i formulerandet av idén om "diagnosbaserad konkurrens", ett system med individualiserad prissättning som möjliggör effektivisering och resursallokering enligt mer marknadsmässiga principer. Inspiration till denna diagnosbaserade konkurrens hämtades framför allt från Buchanan och public choice-skolans idé om individbaserad produktion och leverans och låter sig samtidigt, enligt Meijlings tes, förstås som ett (idémassigt) "strukturellt förarbete" (282) till Michael Porters och Elizabeth Teisbergs idé om "värdebaserad vård" som långt senare sjöattes i och med omorganiseringen av Nya Karolinska. Även om Meijling inte lyckas påvisa något direkt historiskt samband mellan Ståhls och Porter-Teisbergs respektive modeller argumenterar han för att de trots allt "överensstämmer mönstermässigt i stort sett på varje punkt" (282).

I avhandlingens tredje och sista delstudie vidgas och förskjuts blicken mot det transportekonomiska området och Jan-Eric Nilssons roll för det svenska järnvägssystemets marknadsisering med kronologisk betoning på dennes idéarbete kring 1990. Denna "fortsättningsstudie" möjliggör jämförelser med den föregående "huvudstudien" i syfte att urskilja viktiga likheter men också skillnader. Bland annat framstår järnvägen som ett relativt slutet tekniskt system i förhållande till sjukvårdsapparatusens öppnare och mer komplexa sociotekniska system. Grundfrågan om mötet mellan idé, översättning och terräng låter sig dock ställas till båda systemen, samtidigt som Meijling i denna del också inför delvis nya frågor om huruvida marknadsiseringen snarast bör förstås som en ovanifrån dirigerad process eller tvärtom som en lokalt situerad kontingent underifrån-process. Med fokus på Nilssons roll som translokala "översättare" poängterar Meijling särskilt betydelsen av en tidig amerikansk flygplatsstudie från 1979 (av ekonomerna David Grether, Mark Isaac och Charles Plott) vilken föreslog införandet av ett marknadsliknande auktionssystem av "slots" eller "avgångar" för att effektivisera flygplatskapaciteten. Denna idé översattes av Nilsson till det svenska järnvägssystemet – där en viktig förutsättning utgjordes av den nyss införda uppdelningen av Banverkets och SJ:s ansvar för infrastrukturen respektive trafiken – i form av ett motsvarande prissättningsystem för avgångar i järnvägstrafiken genom anbud, vilket därigenom skapade öppningar för konkurrerande tågbolag.

I avhandlingens avslutande del sammanfattar och diskuterar Meijling undersökningens viktigaste resultat. Bland annat kommenteras avhandlingens bidrag i förhållande till tidigare forskning om å ena sidan de mer idéhistoriskt präglade internationella studierna om marknadsisering och å den andra de mer verksamhetsorienterade svenska studierna om sjukvårdens och järnvägens marknadsisering. Med sitt analytiska fokus på "kopplingspunkten

mellan idébakgrund, översättare och konkreta tillämpningar” (280) understryks återigen skillnaden mellan det relativt öppna sociotekniska sjukvårdssystemet och det relativt slutna tekniska järnvägssystemet och hur dessa medförde olika förutsättningar för Ståhl respektive Nilsson som översättare. Det framhålls också att marknadsideringen i det ljuset snarare är att likna vid ett synsätt, en ”market approach”, än en specifikt utbroderad ekonomisk teoribildning (280). Vidare kommenteras Ståhls och Nilssons insatser som översättare med betoning på hur deras innovativa praktisk-tekniska lösningar utformades i förhållande till verksamhetsområdenas specifika förutsättningar och organisatoriska uppdelningar samt hur införandet av dessa lösningar gav upphov till rekonfigurationer med delvis nya logiker, mål och syftesförskjutningar för de olika verksamheterna (291). I det ljuset, menar Meijling, blir slutsatsen ”att marknadsideringen i sina initiala genomföranden hade mer med enskilda handlingar att göra än med program eller en ’stor utveckling’ – även om en sådan fanns i omgivningen eller i förlängningen.” (282–283)

★

En del historiska ämnen är inte bara intressanta i sig utan även i högsta grad samtidsrelevanta. Jesper Meijlings avhandling är ett exempel på det sistnämnda. När detta skrivs har den dagspolitiska debatten kring omorganiseringen av Nya Karolinska knappt svalnat. Samtidigt är det kanske så att vi först nu börjar få den välbehövliga historiska distansen för att kunna urskilja marknadsideringens större mönster och konturer i backspegeln – även om fenomenet alltjämt är i högsta grad levande. Denna samtidshistoriska utmaning gör förstås avhandlingsämnet både diskussionsvänligt och tacksam att opponera på.

Först som sist ska dock understrykas att Jesper Meijlings avhandling är en studie med många förtjänster. En sådan rör valet av det kombinerade idé-historiska och STS-perspektivet på sjukvårdens och järnvägens omorganiseringar. Med hjälp av detta leds vi genealogiskt bortom marknadsideringens breda genomslag under 1990-talet till dess initiala och mindre utforskade skeden. Analytiskt förtjänstfull är också studiens mer specifika fokus på mötet mellan idé, terräng och översättning, med vilket Meijling uppmärksammar annars relativt obemärkta aktörer och till synes oglamorösa praktisk-tekniska lösningar ur en grå litteratur bestående av manuskript, utredningar och rapporter, som på olika sätt bidrog till den infrastrukturella omvandling vars effekter vi fortfarande befinner oss mitt i.

Som framkommit har den originella undersökningsdesignen med tre asymmetriska delstudier onekligen sina poänger. Det anlagda diakrona längdsnittet tillåter författaren att följa marknadsideringens interna-

tionella conceptualisering, visa hur dessa genom ett aktivt praktiskt-tekniskt översättningsarbete anpassades till svenska förhållanden inom det rådande sjukvårdssystemet och vidga blickfånget med hjälp av den kompletterande järnvägsstudien för att på så sätt påvisa både likheter och skillnader mellan de båda systemen. Samtidigt har denna undersökningsdesign sina baksidor, vilka reser frågor: Varför just tre delstudier och inte två, eller kanske rentav en mer fokuserad fallstudie? I nuläget är de tre delarna, som nämnts, olikartade till längd, karaktär och syfte. Förstudien baseras primärt på sekundärkällor och har samtidigt karaktär av ett idéhistoriskt bakgrundskapitel med delvis teoretiska ambitioner. Detta medan ”fortsättningsstudien” framstår som relativt begränsad jämfört med ”huvudstudien”, vilket gör att det komparativa anslaget haltar. En synpunkt är att en utvecklad och fördjupad undersökning av sjukvårdsstudien troligen hade kunnat ge en fylligare bild av såväl Ståhl och det sjukvårdsekonomiska kunskapsområdets utveckling som den bredare samhällskontexten, och kanske även gjort det möjligt att fylla ut det i nuläget ganska besvärande glappet mellan Ståhls och Porter-Teisbergs respektive marknadiseringslösningar. Författaren är också förhållandevis sparsam i motiveringen av de valda verksamhetsområdena (69–70). Att sjukvården erbjuder ett tidigt intressant fall är ganska uppenbart, medan valet av järnvägen och Nilsson framstår som mindre självklart. Här hade gärna några av de kompletterande motiv som framfördes vid disputationen kunnat få framkomma tydligare även i avhandlingen.

En annan konsekvens av studiens längdsnittsutformning, i kombination med författarens val att undvika ”att överbetona juridiska och politiska kategorier” (230), är att analysen fokuseras relativt snävt på de enskilda översättarnas idéarbete och dessas tekniska anpassning till den specifika terrängen. Perspektivmässiga val och kontextuella avgränsningar måste förstås alltid göras. En följd av just denna vinkling, menar jag, är att det blir svårt att värdera Ståhls och Nilssons mer specifika form av aktörskap samtidigt som perspektivet i sig riskerar överbetona de enskilda individernas betydelse i denna trots allt temporalt utdragna, translokalt cirkulerade och komplext situerade process. Samtidigt antyds på flertalet ställen att Ståhl och Nilsson långt ifrån var isolerade i sina idéarbeten kring sjukvården respektive järnvägen, att de ingick i inflytelserika nätverk och verkade parallellt på flera arenor. Ståhls nationalekonomiska intresse var således på intet sätt begränsat till sjukvården utan rörde sig mellan och omfattade även försäkrings-, försvars- och högre utbildningsfrågor utifrån, som det förefaller, den uttalade marknadiseringsidén att ”terrängen [...] skall anpassas till ekonomens marknadskarta” (195). Ur ett sådant vidgat perspektiv framstår Ståhls överföring av den amerikanske ekonomen Kenneth Arrows försäkringsperspektiv till sjukvårdsområdet som mindre anmärkningsvärd (162). Den sjukvårdsekonomiska forskningsgruppen i Lund 1972–1973, konferen-

ser som den i Genève 1975 vilken samlade både ekonomer, politiker och praktiker, 1970-talets tankesmedjor, grupperingarna kring SAF, Finansdepartementets ESO-grupp och flertalet statliga utredningar utgör exempel på några arenor och nätverk som skymtar förbi i framställningen utan att riktigt integreras i analysen. Detta väcker funderingar om denna bredare rörelse av svenska aktörer, likt Mont Pelerin-sällskapets nätverk, hade kunnat analyseras som ett tankekollektiv med en tankestil? Min poäng här är inte att förespråka att Meijling skulle ha anlagt ett annat perspektiv, utan att framhålla risken med att överbetona de enskilda handlingarna och individernas betydelse i detta större sammanhang.

Avslutningsvis bör även något kortfattat sägas om avhandlingens formalia-aspekter. Studien är i det stora hela relativt välskriven och den språkliga behandlingen delvis rapp och träffsäker. Stundtals blir dock framställningen onödigt ordrik och dispositionen en aning tillkrånglad. Inledningskapitlet hade exempelvis i mitt tycke gärna kunnat stramas upp en aning för att undvika onödiga omtag, med en tidigare placerad syftesformulering och förtydligade frågeställningar (26–27), och försetts med en mer systematiskt ordnad forskningsöversikt, främst för att förtydliga avhandlingens förtjänster och bidrag. Referensapparaten i huvudstudien om Ståhls sjukvårdsekonomiska idéer är också lite udda med texter som listas inledningsvis i de tematiserade avsnitten 5.1–5.8 utan att riktigt presenteras och där vissa texter (1975:t2) återkommer i flera avsnitt (169, 157, 172). Angående formalia i övrigt förekommer en del onödiga slarvfel, även om inga av dem är av det allvarligare slaget. Synpunkten begränsar sig i stället till att manuskriptet gärna hade kunnat korrekturläsas ytterligare en vända innan det gick till trycket.

Dessa påtalade brister ska emellertid inte skymma sikten för att Jesper Meijling med sin i allra högsta grad samtidsrelevanta avhandling har lämnat ett stimulerande och tankeväckande bidrag som helt i enlighet med den explorativa intentionen att utveckla nya angreppssätt – och kanske inte alldeles olik infusionen av Ståhls och Nilssons komponenter i de befintliga terrängerna – hjälpt till att skapa nya öppningar för fortsatta studier av marknadsorganiseringens idéhistoria.

Per Wisselgren

Uppsala universitet

Folkhemmets styvbarn

Hampus Östh Gustafsson: *Folkhemmets styvbarn. Humanioras legitimitet i svensk kunskapspolitik 1935–1980*. Göteborg: Bokförlaget Daidalos, 2020. 493 s. ISBN 9789171736147, inb.

Hampus Östh Gustafssons avhandling är en synnerligen intressant och noggrann genomgång av debatterna om humanioras värde under en extensiv tidsperiod från 1920-talet till 1980-talet. Just detta att analysen sträcker sig över en längre tidsperiod är det som potentiellt bidrar till nya perspektiv och insikter om legitimeringen av humaniora under 1900-talet. Mer precis intresserar sig författaren för olika återkommande legitimeringsstrategier för humanistisk forskning och hur de har uppfattats diskursivt i olika kunskapspolitiska sammanhang. Genomgående under den studerade tidsperioden identifierar Östh Gustafsson en vad han kallar planeringsrationell legitimitetsregim (43). Här dominerar starka demokrati- och jämlikhetsideal samt krav på konkret avkastning på samhällets kunskapspolitiska investeringar, något som naturligtvis präglade villkoren för de legitimeringsstrategier som fördes fram som stöd för olika forskningsverksamheter.

Legitimeringsstrategiernas förändringar studeras genom analyser av hur argumenten för och mot humaniora uttrycktes i en kunskapspolitisk diskurs. Utgångspunkten är tre teoretiska ansatser. För det första handlar det om retoriskt gränsdragningsarbete à la Thomas Gieryn, som framfört dess betydelse för att hävda epistemologisk auktoritet och som här undersöks som en diskursiv kamp. För det andra handlar det om berättelser à la Jörn Rüsen, som finns i både kortare (decennielånga) och längre (sekellånga) tidssammanhang (34–35), exempelvis moderniseringsberättelser som i Sverige handlade om folkhemmets tillkomsthistoria i ”världens modernaste land” samt demokratiseringsprocesser (38–39). För det tredje handlar det om erfarenhetsrum och förväntningshorisonter à la Reinhart Koselleck, som menat att moderniteten präglas av öppnare förväntningshorisonter som därför måste hanteras och att detta inte alltid varit positivt för humanioras förespråkare (37–38).

Empiriskt visar det sig att dessa generella utgångspunkter kan användas för att systematisera försöken att försvara humaniora i den specifika kunskapspolitiska legitimitetsregim som Östh Gustafsson menar utvecklades under mellankrigstiden, den planeringsrationella, då allt större krav ställdes på att kunskapspolitiska satsningar skulle ge återbärning i termer av effektivisering och demokratisering. Humaniora som traditionellt kunnat legitimeras genom hänvisningar till flexibilitet när det gäller gränserna mellan vetenskap och samhällsliv; till ett elitkulturellt identitetsnarrativ samt till sin betydelse för gemensamma historiska erfarenhetsrum fick svårt att

formulera övertygande legitimitetsanspråk när fokus försköts mot åtskillnad mellan vetenskap och politik; en samhällssyn som präglades av demokrati- och jämlikhetsideal samt gemensamma framtida förväntningshorisonter.

Empiriskt behandlar studien genomgående diskursiva sammanhang där åsikter och legitimitetsanspråk uttryckts som mer eller mindre offentliga ståndpunkter. Det handlar inte om privat korrespondens, dagböcker eller liknande material. I stället är utgångspunkterna debattinlägg, utredningsmaterial och översikter. Framför allt är grunden för strukturen de sex större statliga offentliga utredningar som genomfördes om högre utbildning och forskning i Sverige 1930 till 1975 och de debatter som fördes med anledning av dessa utredningar. Det har resulterat i tre ganska omfattande empiriska kapitel.

I det första empiriska kapitlet hanteras diskussionerna som fördes från 1930-talets början till tidigt 1950-tal. Här konstateras att en planeringsrationell legitimitetsregim etablerades i Sverige under 1930- och 1940-talen, även om det finns indikationer på att humaniora kunnat karaktäriseras som eftersatt redan under 1920-talet (127–128). En aspekt av denna legitimitetsregim som tidigt gjorde sig påmind var det Östh Gustafsson kallar en åtskillnadsnorm som innebar att gränser borde dras och upprätthållas mellan fastlagda fakta och värderingar, mellan vetenskap och politik, något som inte alltid var så lätt inom humanvetenskaperna. Ett annat gränsdragningsarbete skapades genom en bild av humaniora som överflödiga – en lyxverksamhet utan vidare relevans – till skillnad från medicin, naturvetenskap och teknik. Från 1933 års universitetsberedning och den parallella wicksellska-jernemanska utredningen till 1945 års universitetsberedning är ett annat tema, föreställningen om en svensk exceptionalism när det gällde fallenheten för naturvetenskap och teknik som också låg den humanistiska bildningen i fatet. Vid samma tid ökade tillströmningen till högre utbildning. Studenttrekryteringen breddades och kom därmed också att inbegripa studenter som saknade finansiering av sin utbildning. Det som tidigare hade kunnat betraktas som en privat angelägenhet blev nu en allmännare fråga, inte minst genom planeringsrationalismens jämlikhetskrav. Mer allmänt blev forskning på universitet och högskolor också föremål för statlig planering under 1940-talet och försök till effektivisering som så småningom grundades på nya närmast ändlösa förväntningshorisonter, något som humaniora hade svårt att leva upp till på samma sätt som medicin, naturvetenskap och teknik.

Det andra empiriska kapitlet behandlar diskussionerna från mitten av 1950-talet till mitten av 1960-talet. Nu fördjupades problemen med att legitimera humanvetenskaplig forskning. I synnerhet skedde det i skuggan av en intensifierad tro på forskning som förändringskraft där humaniora och teologi ändå framstod som umbärliga. Nya revolterande grupper inom humanistlägret, företrädesvis yngre och liberala, vädrade morgonluft när strålkastarljuset riktades mer mot förväntningar än erfarenheter. De för-

sökte visa på humanioras samhällsnytta, exempelvis genom anställningar på ”specialiserade platser” i näringsliv och offentlig förvaltning (223). Östh Gustafsson menar att det uppstod en intern spänning bland humanister kring frågan om hur man bäst borde förhålla sig till planeringsrationalismen, genom anpassning eller motstånd. Yngre humanister var också mer bekymrade än många äldre kolleger över de stora skaror som studerade humanistiska ämnen i och med att det vid dessa fakulteter saknades begränsningar för antal studenter. Det gav upphov till föreställningar om ett humanistöverskott, något som alltså hade ärvts från 1930-talets diskussioner om tillströmningen till högre utbildning. Studentexpansionen visade sig dock kunna pareras av skolans fortsatta utbyggnad och ökande behov av lärare. Annars var den mest hoppgivande strategin yrkesvägledning och förslag på olika alternativa utbildningar som bättre passade arbetsmarknadens behov. Därigenom kunde humanistiska fakulteter hållas fria från begränsningar av antalet studenter trots ökande tillströmning.

Även i det tredje empiriska kapitlet, som handlar om perioden från mitten av 1960-talet till 1970-talets slut, är en grundläggande fråga tillströmningen till de filosofiska fakulteterna som hade fri antagning. Problemet gick hand i hand med diskussionerna om humanioras roll allt sedan 1930-talet. Den här perioden karaktäriserades framför allt av att legitimeringen av humaniora skedde genom att allt starkare ifrågasätta olika delar av den planeringsrationella legitimitetsregimen. Det handlade inte längre om att humanistutbildningar skulle bedrivas på arbetsmarknadens villkor. Snarare präglades argumenten för humaniora av teknik- och vetenskapskritiska perspektiv som dessutom formulerades utifrån en alternativ position snarare än en hierarkisk ordning eller elitistisk synvinkel. Humaniora blev ett progressivt vänsterprojekt snarare än ett liberalt som tidigare eller ett värdekonserverativt före dess (372). Det var också i början av 1970-talet som krisretoriken kring humaniora etablerades mer allmänt.

I det avslutande kapitlet förs diskussionen vidare kronologiskt, geografiskt och epistemologiskt (379). Kronologiskt handlade det om idéer om en förfluten guldålder mot vilken det samtida eländet kunde kontrasteras liksom en mörkare framtid. Kriskänslan infann sig som en konsekvens av klyftan mellan erfarenhetsrum och förväntningshorisont. Geografiskt handlade det framför allt om att humaniora inte kunnat utnyttja den mänskliga katastrofen under andra världskriget som blev en legitimeringsstrategi i flera länder som varit inblandade i kriget. Men alltså inte i Sverige där dessutom planeringsrationalismen fick särskilt starkt genomslag. Epistemologiskt handlade det om att humaniora hela tiden haft problem med att hitta sin plats i den planeringsrationella legitimitetsregimen samtidigt som andra vetenskapsområden som medicin, teknik och naturvetenskap haft klara och tydliga roller. Humaniora synkroniserades inte med innehållet vare sig i en mer

övergripande modernitetsberättelse om rationalitet och jämlikhet eller i ett antal mer specifika om åtskillnad mellan vetenskap och politik, direkt samhällsnytta eller arbetsmarknadsrelevans. I den betydelsen tycks humaniora från mellankrigstiden fram till 1980-talet inte ha varit i takt med tiden.

Direkt går det att konstatera att studien bygger på en mycket gedigen empirisk genomgång av offentliga utredningar, rapporter samt debatter i dagstidningar, debattskrifter och relevanta tidskrifter från 1930-tal till 1970-tal. Intrycket är ett myller av problemdiskussioner, debattämnen och argumentationstrådar. Ömsom avgränsade och abrupta nästan som tomteblöss i mörkret. Ömsom återkommande och ihållande, repetitiva på gränsen till det monotona. Östh Gustafsson är en trygg ledsagare i denna diskussion som varat i decennier. Han pekar ut likheter och upprepade teman lika mycket som han uppmärksammar nya vändningar och inspirationskällor. Och om och om igen tydliggör han sin poäng. Att humanioras situation beskrevs som eftersatt och så småningom krisutsatt kan inte förstås på annat sätt än som resultatet av en ihållande planeringsrationell legitimitetsregim vars verkningar inte kan undersökas på andra sätt än genom det medellånga tidsperspektiv som Östh Gustafsson använder (381). Det är nytt, övertygande och relevant.

Ändå finns plats för en del kommentarer. För det första är det teoretiska rastret välformulerat och övertygande som utgångspunkt, men kanske inte lika tydligt använt i framställningens olika delar. Det förs inget resonemang om och i så fall hur de tre teoretiska ansatserna (34–39) leder till den planeringsrationella legitimitetsregimens tre karaktärsdrag (47). Kanske handlar det om att förskjutningen från elitkultur till demokrati, liksom progressivitetetskravet på vetenskapen främst emanerar ur de rüsenska berättelsesammanhangen och att strävan efter effektivitet kan kopplas till en kosellecksk förväntningshorisont? Men det är halvgissningar som måste förbli sådana eftersom läsaren inte räcks någon hjälpande hand. Detsamma gäller de legitimeringsstrategier som anges inledningsvis (48) och som nämns endast tillfälligtvis fram till den avslutande diskussionen då de räknas upp igen (409). Om de är empiriskt grundade, hur hänger de i så fall samman med planeringsrationalismen?

Ett synsätt som bekräftar humanioras umbärlighet är tanken på ämnesområdet som en lyx, något man kan ägna sig åt först när de mer basala behoven är sörjda för (128–130). Lyxtropen är dock tveeggad. Den kan användas i argument både för och emot humaniora. Det är något som visserligen kan ses som onödigt, men också något som varje högt utvecklat samhälle måste ha råd med (167–168). Frågan är förstås varför lyxresonemanget i så fall inte kan ses som en nionde legitimeringsstrategi.

På samma sätt är det med de två frågeställningssjoken (48–49). Vad har bestämt uppdelningen mellan dem? Kanske är det första relaterat till gräns-

dragning och historiska berättelser. I alla fall står det så (48). Men varför relateras i så fall inte det andra sjoket till erfarenheter och förväntningar (49)? Läsaren lämnas åter utan stöd.

För det andra kan man fråga sig hur originellt perspektivet egentligen är, något som Östh Gustafsson också gör när han noterar att flera av källornas debattörer är inne på liknande förklaringsspår även om det är med betydligt snävare tidshorisont (326, 343). Detsamma gäller Bo Lindbergs och Ingemar Nilssons synsätt att humanioras kräftgång är ett resultat av välfärdssamhällets framstegsoptimism (59). Tore Frängsmyr har också formulerat något snarlikt (368–369). I alla dessa fall framhåller Östh Gustafsson helt riktigt att han på en mycket bredare empirisk grund kunnat rensa upp bland alla förklaringar som lanserats mer eller mindre på försök både här och där, men utan att egentligen bottna i mer omfattande källstudier.

Samtidigt diskuterar han bara mycket kortfattat en av Anders Ekströms förslag på tre tydliga legitimeringsstrategier: anekdotiskt försvar, instrumentellt värde och marginalen som politisk position (54). Sven-Eric Liedmans analys av ett svenskt ämbetsmannaidéal som innebar en allians mellan politiker och intellektuella, främst humanister, kan också ses som en variant av samma tankespår (112, 347–348). Ingen planeringsrationalism, men ändå en slags föregångare som legitimitetsregim. Kanske hade det också varit värdefullt att låta sig inspireras av Gunnar Erikssons klassiska artikel om motiveringar för naturvetenskap i *Lychmos* 1971–1972. Här blir det belyst hur argumenten för naturvetenskap förändrades med utgångspunkt i växlande kunskapspolitiska legitimitetsregimer över sekler snarare än decennier, från 1600-talet till tidigt 1900-tal, fram till när Östh Gustafssons studie börjar. Det finns alltså forskning som anlagt liknande perspektiv på humaniora och andra vetenskapsområden med varierande tidsperspektiv, något som kanske hade kunnat behandlas mer systematiskt. I slutänden bejakar Östh Gustafsson i alla fall de flesta befintliga analyser och lägger till några själv. Det värdefulla och originella – vid sidan av kartläggningen av legitimeringsstrategiernas konjunkturer – är att förklaringarna passas in i en övergripande och övertygande analysram.

För det tredje kan man ifrågasätta studiens tidsavgränsningar. Östh Gustafsson själv menar att han visat att humanioras problem uppkommit som en konsekvens av planeringsrationalismen vars konturer började klarna under 1930- och 1940-talen (381). Men kan man vara säker på det, om undersökningen inte går längre tillbaka än med mycket korta ögonkast mot 1920-talet (127–128) och ännu kortare mot tidigare sekler vad gäller vissa delar av problematiken som överbefolkningen vid universiteten (99–100)? Författaren själv menar att det hade varit önskvärt att gå längre tillbaka i tiden, inte minst med tanke på det ökande intresset för tekniska utbildningar vid sekelskiftet 1900 och rationaliseringsiver à la taylorism under

1910-talet (91–92). Skälet som ändå anges till tidsavgränsningen är att litteratur till stora delar saknas om humanioras marginalisering från 1800-talet och fram till andra världskriget (60).

Nu faller Östh Gustafsson i stället för frestelsen att blicka framåt mot 1980-talets intensifierade diskussioner om humanioras legitimitet i tider av managementideologi, i stället för att mer ingående analysera diskussioner om humaniora från första världskriget till Saltsjöbadsavtalet (400–406). Det är förståeligt och nog också intressantare för de flesta läsare. Men om han hade lagt mer krut på att ta reda på när vissa legitimeringsstrategier började komma till användning hade han upptäckt att viktiga återkommande argumentationslinjer kunnat skönjas redan före 1930-talet, då han placerar den planeringsrationella regimens början. Det kan antingen förstås som att den planeringsrationella legitimitetsregimen har en ännu längre historia än Östh Gustafsson föreställer sig eller som att samma legitimeringsstrategier kunnat användas under en föregående legitimitetsregim.

För redan under det stökiga 1920-talet kunde humaniora betraktas som eftersatt, något som Henrik Brissman konstaterat i sin avhandling och som Östh Gustafsson refererar till. Brissman gör sin observation i samband med att dagstidningarna rapporterade om försöken att inrätta forskningsstiftelsen Humanistiska fonden 1927 (61–62, 127–128). Men varken han eller Östh Gustafsson har närmare undersökt hur detta kommenterades. Det är synd, för det visar sig att argumenten redan då framfördes längs samma tre komparativa axlar som Östh Gustafsson använder: en kronologisk, en geografisk och en epistemologisk (379). Geografiskt gjordes så tidigt som i juni 1927 jämförelser med situationen för humaniora i andra länder med rubriker som ”Humaniora styvmorsbarn i Sverige”, detta ett halvår innan Per-Albin Hansson i sitt berömda tal hävdade att hans folkhem inte kände några styvbarn. Epistemologiskt jämfördes humaniora med naturvetenskap och teknik, en övning som var till de svenska humanisternas tydliga nackdel och sammanfattades i rubriken ”Brorslotten åt medicin och naturvetande” (*Dagens Nyheter*, 11 juni 1927). Kronologin avviker dock intressant nog och i *Sydsvenska Dagbladet* (14 juni 1927) konstaterades att de humanistiska vetenskaperna befann sig ”i sitt flor.” Ståndpunkten delades på många håll och ett av de viktigaste skälen till att humaniora ansågs behöva mer resurser var finansieringen av publikationer och resor som krävdes för att sprida svenska humanisters resultat och fynd. Det verkar alltså som om de geografiska och epistemologiska jämförelserna var etablerade redan på 1920-talet, men inte de kronologiska som indikerade en kräftgång för svensk humaniora först från följande decennium.

Här kan det möjligen ha varit Östh Gustafssons metod som ställt till det lite. Den utgår visserligen från det nog helt korrekta antagandet att större offentliga universitetsutredningar är värdefulla utgångspunkter, inte bara

för innehållet i sig utan minst lika mycket för det debattdamn de rörde upp under arbetets gång och efter att de avslutats (80–81). Problemet är bara att man riskerar att missa intressanta ledtrådar före 1933 års universitetsberedning om man följer metoden allt för slaviskt och det är det jag är rädd kan ha hänt här.

Detta var tre funderingar som läsaren lämnas med efter att ha fått ta del av Östh Gustafssons avhandling. Ytterligare en mindre är avsaknaden av illustrationer. Det hade kunnat lyfta framställningen ytterligare. I alla fall omslaget på *Humaniora på undantag?* kunde ha fått vara med, eftersom bilden där analyseras inte mindre än två gånger (336, 375). Då hade Östh Gustafsson nog själv upptäckt ett av sina mycket få misstag. Att den avbildade kvinnan som nog får antas representera humaniora inte är någon ängel, bara en vanlig blondin. Låt vara oskuldsfullt klädd i vit tunika och med fjäderpenna.

Samlade efter varandra kan kommentarerna tyckas illvilliga. Därför är det ytterst viktigt att framför allt framhålla de mycket stora förtjänsterna med insatsen. Akribin är otadlig. Det imponerar särskilt med tanke på att Östh Gustafsson har gått igenom ett mycket stort svenskt material som genererat mängder av debattämnen och teman, ett virrvarr av analyser och hugskott som han lyckats bena upp och organisera på ett föredömligt överskådligt sätt. Samtidigt har han inte glömt utlandet och jämförelser med andra västländer förekommer där det är befogat, det vill säga ganska ofta.

Det råder inte heller någon tvekan om att hans huvudresultat är väl belagt och nytt. Han visar nämligen mycket övertygande att humaniora blev svårare att legitimera när planeringsrationalismen etablerats senast under 1930-talet. Här fanns både återkommande legitimeringsstrategier och tillfälliga som många gånger dock visade sig vara i otakt med tidens föreställningar om vad som var viktigt och relevant. Humaniora var med andra ord svårt att synkronisera med den stora berättelsen om det moderna demokratiska samhället, men också med de små, som exempelvis åtskillnaden mellan politik och vetenskap på 1930-talet eller svensk exceptionalism på 1970-talet. Allt detta måste kallas för vad det är, en stor bedrift.

Thomas Kaiserfeld

Lunds universitet